

րունդ: Նոր տվյալները հնարավորություն են ընձեռում լրացնելու այս արգասավոր նախարարական տան լուսավորչական տոհմագրությունը՝ այն հասցնելով 12 սերնդի՝ շուրջ 400 տարվա ընթացքում: Սակայն այս դեպքում ևս այն հեռու է ամբողջական պատկերը տալուց: Սկզբնաղբյուրներում քանիցս հիշատակվում են Սարգիս, Հասան, Մարծպան, Մամիկոն, Վարդան և այլ Մամիկոնյաններ, որոնց փոխկապերը չեն պարզվում, և այս ուղղությամբ պետք է լուրջ հետազոտություններ կատարվեն:

Իսկ Ղսեղում շարունակվում էր կյանքը, գործում էին հոգևոր կենտրոնները: 1652 թ. Սարգիս արքեպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ, Թումանի որդի Սարգիս քահանան նորոգում է մի «Ավետարան»՝ «ի տանս *Տաշրու*, ի յերկիրս *Լոռու*... ի դուռն Ս. Լուսաւորչին, ի գիւղաբաղաքն *Ղսեղու*»:⁷⁵

ԲԱՐԾՐԱՔԱՇԻ ՎԱՆՔ

Վանքի անվան կապակցությամբ Հ. Ոսկյանը գրում է. «Բարծրաքաշ անունը կամ յորջորջանքը, որ կը մնայ մեկնութեան կարօտ – մի՞թէ Բարծրէն տեսնուող եւ իրեն քաշող թէ սրտերը դէպի վեր ու բարձր տանող ու քաշող»,⁷⁶ որով փորձում է կապել երկնային ուժերի՝ աստծո հետ:

Թերևս տարակուսանքի հարկ չկա. Բարծրաքաշ է կոչվել գյուղի նկատմամբ ունեցած դիրքի պատճառով. հարթավայրից ցած, քաշ, ներքև՝ դեռևս Ժ դ. կառուցված եկեղեցու տեղը մատնանշելու ձգտումով: Բարծրաքաշը դարձել է տեղանուն:

Համագասայան-Մամիկոնյանների ձեռնարկած ամենանշանավոր շինարարական գործը, անշուշտ, Բարծրաքաշի սուրբ Գրիգոր վանքի կառուցումն էր, որը դարձավ երկրի հոգևոր-մշակութային կարևոր կենտրոններից մեկը ու տոհմական դամբարան՝ թեկուզ ցայժմ հայտնի չէ, թե նրանցից ով է թաղվել այնտեղ:

Վիմագիր արձանագրություններում և ձեռագրաց հիշատակարաններում հոգևոր այս կենտրոնը կրում է *վանք, սուրբ ուխտ, տուն, Բարծրաքաշ, Բարծրաքաշի սուրբ ուխտ և սքանչելագործ սուրբ Գրիգոր*,⁷⁷ *Բարծրաքաշի սուրբ Գրիգոր վանք* անունները:

Բարծրաքաշի վանքը հիմնարկվել է Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ՝ չնայած այդ մասին պատմական տեղեկություններ չկան մեր ձեռքի տակ: Ելնելով համալիրի հյուսիսային միանավ սրահի ճարտարապետաշինարարական յուրահատկություններից (հատկապես բեմին կից երկարավուն ուղղանկյուն խորանները), այն կարելի է վերագրել Թ-Ժ դարերին:⁷⁸ Բայց իբրև վանական հաստատություն կառուցապատվել-ամբողջացվել և կանոնավոր գործունեություն է ծավալել Մամիկոնյանների իշխանության ընթացքում, ու այդ ժամանակ էլ հոգևոր-մշակութային այս կենտրոնին շնորհվել է *սքանչելագործ սուրբ Գրիգոր* անունը՝ մեծ Զահանայապետի մասունքներն այնտեղ ամփոփելու պատրվակով:⁷⁹

⁷⁵ Հայերեն ձեռագրերի մէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ., էջ 491:

⁷⁶ Հ. Ոսկյան, Գուգարքի վանքերը, էջ 18:

⁷⁷ Վերջին անունն է կրում նաև գյուղամիջյան քանիցս վերաշինված եկեղեցին:

⁷⁸ Ղսեղի ճարտարապետական կոթողների նկարագրությունն ու վերլուծությունը տրված է Գ. Շախկյանի «Լոռի» աշխատության 36-41 էջերում: Լալայանը շփոթել է այս եկեղեցին Ս. Հարությունի հետ, և ժամանակը, հայտնի չէ ինչից ելնելով, համարել է ՈԾԴ – 1205 թ. (Ազգ. հանդ. II-VIII, էջ 423):

⁷⁹ Ձեռագրաց հիշատակարանների գրիչները Լուսավորչին մեծարում են «Սքանչելագործ սուրբ Գրիգոր» հորջորջումով, որին չպիտի շփոթել այդ պատվանունին արժանացած քրիստոնյա առաջին հայրերից մեկի՝ Գրիգոր Սքանչելագործ Նյուսացու (Նիկիա) հետ:

Վանքի և Մամիկոնյանների պատմությանն աղերսվող մի «Ավետարանի» հիշատակարանում ասված է. «Արդ, ես ծառայ Քրիստոսի և աղախին անպիտան *Համայն՝ դուստր Մամիկոնին*, որ ոչ դուստր ունեի և ոչ որդի, յիշեցի զիմ մահին արև և զահեղ դատաստանն Քրիստոսի և արարի զինձ յիշատակ արծան և զնեցի ի հալալ արդենց իմոց զսուրբ և զհոգելից և զաստուածային տառս՝ զսուրբ զԱվետարանս, և տվի *Բարձրաքաշիս* սուրբ ուխտին և սքանչելագործ Սուրբ Գրիգորին և ի ձեռն սուրբ և աստուածայնման հայրապետին տեր *Վահանայ*, և սուրբ ընդրել միայբանիցն, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին տեր *Վահանայ...*»⁸⁰ ԺԳ դարի հիշատակարանների սովոր ժողովածուն կազմող բազմաջան Արտաշես Մաթևոսյանը անթվակիր այս հիշատակարանը իրավացիորեն տեղադրել է ԺԳ դ. վերջերի գործերի շարքում: Մինչդեռ Բարձրաքաշի տեղը չիմացող Հ. Ոսկյանն այս վավերագրից հանգել է միանգամայն սխալ հետևության՝ վանահայր Վահանին նույնացնելով Վահան Սյունեցի կաթողիկոսին (968-969)՝ համապատասխան հետևություններով:⁸¹ «Ավետարանը» *հալալ արդինց* գնող Համայն պատմական հայտնի դեմք է, դուստրը Մամիկոն գորապետի, որը 1272 թ. կանգնեցրել է Վեդի գետի ակունքում Ամենափրկիչ խաչքարը (այժմ՝ Էջմիածնում): Համայի եղբայր Վարդանն էլ պատվիրատուն է Սիրուն խաչի: Այնպես որ, Վահան կաթողիկոսի մասին խոսք լինել չի կարող: Ինչ մնում է անգավակ մնալու հարուցած մորմոքին ու սրտազեղ հոգեկան մեղամաղծին (*որ ոչ դուստր ունեի և ոչ որդի, յիշեցի զիմ մահին արև...*), ապա դա տարածված էր և՛ մատենագրության մեջ, և՛ վիմագրերում (Իգահատ, Դսեղ): Անհիմն պետք է համարել նաև վանքի փլատակները մաքրող և վիմագրերը հրատարակող Գեղամ Սարգսյանի ենթադրությունը, թե «Բարձրաքաշի հուշարձանները... երկար կյանք չեն ունեցել և քանդվել են դեռևս ԺԳ դարում»,⁸² որի ապացույց է փնտրում վերջին թվագիր արձանագրությունը (1250) և ընդամենը երեք վանահայրերի առկայությունը: Սակայն սա աղբյուրների վատ իմացության հետևանք է: Ջիս – 1491 թ. «ի ցավայլից և տրտմազգեաց» ժամանակ, Քրիստոստուրի որդի Հովհաննեսը (Յովանես). «զի ոչ ունեի մարմնաւոր զաւակ և յիշատակ՝ ոչ որդի և ոչ դուստր», «հալալ ընչից և վաստակոց» յուր գնում է մի «Ավետարան» ու այն, իր և հարազատների հիշատակի ակնկալիքով, նվիրում «առաջնորդ և լուսարար սուրբ Քառասնիցս և սուրբ Գրիգորիս՝ Յովանես Վարդապետ»-ին:⁸³ Ինչպես Բարձրաքաշը, այնպես էլ Քառասնիցը գործել են առնվազն մինչև ԺԵ դ. վերջը, իսկ վանահայրերից հայտնի են ոչ թե երեքը, այլ վեցը, որոնց մասին ունենք հավաստի տվյալներ: Դրանցից առաջինը Տիրացու վարդապետն է (1216-1250), Հակոբը (աթոռակից), ապա Երեմիան (1250-1256), Գորգը (1256), Տեր Վահանը (ԺԳ դ. վերջ), Հովհաննեսը (1491) և Սարգիս արքեպիսկոպոսը (1652), իսկ արանքներում եղածներն ու հաջորդները դեռ ի հայտ կգան:

Միանալ դահլիճ (Հին եկեղեցի). ինչպես ասվեց վերևում, սա վանքի հնագույն շինությունն է, առանց գմբեթի, իսկ թաղն ու պատերի վերին շարքերը (որոնց չունեն մնացած շենքերի արվեստն ու գրավչությունը)՝ փլված են: Արևելյան պատի արձանագրությունները նվիրատվական են, որոնցից մեկը հաստատության հնագույն վավերագիրն է (1213):

⁸⁰ Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա.Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 204:

⁸¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 12:

⁸² Գ. Սարգսյան, «Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1951, 7-8, էջ 61:

⁸³ ԺԵ դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 165-166:

Ս. Աստվածածին եկեղեցի. Գրականության մեջ հայտնի է նաև Մեծ եկեղեցի, Ս. Գրիգոր անուններով: Այն կցարկված է Հին եկեղեցուն հարավից և հաղորդակցվում է նույն պատից բացված դռնով: Ու քեև երկնասլաց բմբուկն ու թաղածածկերը կործանված են, ավերված է պատերի գզալի մասը, այս վիճակում անգամ ցնցող տպավորություն է բողնում: Նարնջա-տորոնագույն քարերի գերող հնայքը, միակտոր բազմա-նիստ սյուները, անեղնագործ խոյակները ու քարամշակման նրբությունը, ճարտարապետության, ճարտարագիտության և արվեստի խորաթափանց համադրությունը հիացմունք ու զարմանք են հարուցում:

Բարձրաքաշ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատի (արտաքուստ) արձանագրության հավաստմամբ, *բուին ՈՅ – 1221... յիշխանութեան Մեծի Իւանէի աթաբակին... ես՝ Սարգսյան, որդի Սարգսի, բոռն Համազասպեանց, յազգէ Մամիկոնեանց, սկսա շինել զԲարձրաքաշս վանք եւ գերեզմանատեղ...* և ապա թվարկում են նվիրատվությունները, հատուցման պատարագները, ինչպես և վճռախախտողների հանդեպ անեծքի բանաձևումը:

Պարզ է, ուրեմն, որ Բարձրաքաշ վայրում 1221 թ. Սարգսյանը սկսել է շինել վանք, տվյալ պարագայում՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Իսկ, ե՞րբ է ավարտվել այն՝ հայտնի չէ: Վստահաբար պետք է ընդունել, որ շինարարանվիրատվական սույն արձանագրությունը փորագրվել է աշխատանքներն ավարտվելուց հետո, ո՛չ կառուցման ընթացքում, որն անկարելի ու անհմաստ էր, և դրանում մատնացուցվել է սկիզբը և այն, որ դա տեղի է ունեցել *յիշխանութեան Մեծի Իւանէի աթաբակին*: Բայց ահա, երբ եկեղեցուն հարավից կցվել է ժամատուն, արձանագրությունը ծածկվել է վերջինիս պատով, ուստի այն կորստյան չղատապարտելու խելամտությամբ, Սարգսյանի հարազատները վերափորագրել են գավթի պատին՝ կատարելով խմբագրական միջամտություններ: Այս դեպքում «մոռացվել» է գերագույն իշխանապետին արժանավայել *Մեծ* տիտղոսը (*յիշխանութեան աթաբակ Իւանէի*), և դա այն պատճառով, որ եկեղեցու նավակատիքի ժամանակ Իվանեն դեռևս կենդանի էր, տարեգրության մեջ նա մեծարվել է ըստ պատշաճի, որը հնարավոր չէր գանց առնել, իսկ գավթի հանդիսության ընթացքում նա արդեն մահացած էր շուրջ 20 տարի առաջ (1227 թ.):

Ակներև է, որ Բարձրաքաշի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումն սկսվել է 1221 թ. և ավարտվել Իվանե աթաբակի կենդանության ժամանակ, 1227 թ. ոչ ուշ,⁶⁴ և այդ վերջնատարում էլ փորագրվել է շինարարանվիրատվական արձանագրություն:

Գավիթ. Իբրև կարգ. գավիթները կցարկվել են գլխավոր եկեղեցիներին արևմուտքից, սակայն Բարձրաքաշի գավիթը տեղադրված է միաշար 3 կառույցների հարավային եզրում: Ավելի քան 160 քմ մակերեսով այս շենքը, սկզբունքորեն հարելով լայն տարածում ստացած քառամույթ հորինվածքներին, միաժամանակ հագեցած է ընդգծված յուրահատկություններով, արևելյան եզրանկյուններում ունի փոքրիկ խորաններ, պատի միջնամասում խորաններից լրիվ զատված, որմածքից դուրս շեշտված կիսաբոլոր բեմ (նախնական մուտքի տեղում): Եվ, որ կարևոր է, խախտված է արևելք-արևմուտք ձգվածության սկզբունքը՝ շենքին տալով հարավ-հյուսիս ուղղորդում, երկար կողմը դարձ-

⁶⁴ Սկստի ունենանք, որ նման ծավալի շենքի կառուցման համար 5-6 տարի ժամանակը միանգամայն բավարար էր: Այսպես, Հովհաննավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին, որի բարձրությունը 36 մ է, կառուցվել է 1216-1221 թթ. ընթացքում:

նելով լայնականը, որի հետևանքով այն ընկալվում է ոչ թե իբրև աղոթատուն, այլ շքեղ հանդիսասրահ:

Գավթի արևելյան լուսամուտից վեր, ճակտոնաքիվերի տակ, գառը ճանկերում երկ-գլխանի արծվաքանդակն է (ինչպես և գյուղամիջի եկեղեցու հին մասի վրա), որն ընդունված է իբրև Մամիկոնյանների զինանշան:⁸⁵

Թե երբ է հիմնադրվել գավիթը՝ տեղեկացնում է 1969 թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մի արձանագրություն, ըստ որի, *ի ժամանակի, յորում տիրեց թաթարն չորից ծագած երկրի . . . սկիզբն շինութեան տանս եղել*: Ստույգ հայտնի է, որ Գուգարքը (Լոռե բերդաքաղաքը) թաթարները նվաճել են 1236 թ. հունիսի 30-ին, հետևաբար Բարձրաքաշի վանքի գավթի շինարարությունն սկսվել է 1236 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Իսկ թե ո՞ւմ կողմից՝ չի նշված: Բայց քանի որ այդ ժամանակ եռանդուն գործունեությամբ աչքի էին ընկնում Մարծպանի որդիներ Ասլանբեկն ու Գրիգորը, ինչպես և Գորգի տղա Աշոտը, ուստի նրանց էլ պիտի վերագրել այս գործի պատիվը, որոնց առնչումների մասին կան մի շարք արձանագրություններ: Ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերել կանայք:

Դատելով արձանագրությունների անուղղակի տեղեկատվությունից, գավթի կառուցումն ավարտվել է 1246-1247 թթ.:

Բարձրաքաշի վանքը հարուստ է դարաշրջանին բնորոշ հարդարանքի ճոխ տարրերով և այս առումով պատվավոր տեղ ունի Հառիճավանքի, Մակարավանքի, Նոր Վարազավանքի, Դեղծուտի, Գանձասարի, Խորակերտի վանքերի փայլուն համաստեղության բույլում:

Ս. Հարություն մատուռը (Ագռավի տապան) գտնվում է Սիրուն խաչից վանք տանող ոտնուղու միջնամասում: Ճարտարապետական ձևերով հարում է Հաղբատի եռախորան հուշարձանին, ուր փոքրիկ խորանածև կառույցի վրա տեղադրված է եղել խաչքար: Այն շինվել է 1234 թ. *ի բարեխաւսութիւն վարդապետին Յովանիսի ... յիշխանութեան Մեծին Մարծպանա*:

Ս. Հարությունից հեռու չեն 1266 թ. Գորգ վարդապետի միջոցներով, Մարծպանի⁸⁶ որդիներ Վահրամի և Մամիկոնի պարոնության ժամանակ շինված ծիթհանի ավերակները:

ՔԱՌԱՍՆԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔ

Գտնվում է Դսեղից արևմուտք, լեռնապարի տակ, Դեբեդի աջափնյա լանջի վերին եզրում, Տախտ (թախտ, տափարակ) վայրում: Բանավոր խոսքում և գրականության մեջ գործածական է Քառասնից վանք, Քառասնից մանկանց վանք անվանումը, իսկ վիմագիր արձանագրություններում՝ վանք, սուրբ ուխտ, եկեղեցի, սուրբ Քառասնիցս, անգամ՝ սուրբ Քառասունքս:

Վանքի վիմագրերում հաճախ է վկայվում *զամեն եկեղեցիքս* արտահայտությունը, որը խոսում է այնտեղ մեկից ավելի աղոթարան լինելու մասին, թեև տեղում այժմ մեկն է պահպանվում՝ ԺԳ դարում կառուցվածը: 912 թ. գրված «ճառընտիրի» հիշատակարանի

⁸⁵ Գառը մագիլների մեջ արծվաքանդակի խմբապատկերը մեզ մոտ հանդես է եկել Ժ դարում (Անի, Ցաղաց քար, Խորանաշատ, Գեղարդ, Եղվարդ, Նորավանք), բայց բոլոր դեպքերում թռչունների միագլուխ են:

⁸⁶ Այս Մարծպանը, ակներևաբար, վանքը կառուցող Մեծ Մարծպանը չէ, որը չի ունեցել Վահրամ անունով որդի: